ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-4
УДК 94:323.269.6(479.25)«1921»

© СТЕПАНЯН Хачатур
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики їїх викладання Вірменського державного педагогічного університету імені Хачатура Абов'яна, просп. Тіграна Меца, 17, м. Єреван, Вірменія, 0010 (stepanyankhachatur16@aspu.am)

© STEPANYAN Khachatur
Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and its Teaching Methods, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, 17 Tigran Mets Avenue, Yerevan, Armenia, 0010, (stepanyankhachatur16@aspu.am)
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6513-2202

Цитування: Степанян Х. Про причини Лютневого антибільшовицького повстання 1921 року у Вірменії. *Світ Кліо.* 2024. Вип. 5 (№ 1-2). С. 59–74. https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-4

ПРО ПРИЧИНИ ЛЮТНЕВОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОВСТАННЯ 1921 РОКУ У ВІРМЕНІЇ*

* Переклад з російської мови Олександра Потильчака.

Анотація. ***Метою статті*** *є аналіз причин і характеру антибільшовицького повстання у Вірменії в 1921 р.* ***Методологія дослідження.*** *Автор намагався не відступати від принципів істинності, об'єктивності та всебічності історичної науки. Основним у дослідженні є історико-порівняльний метод, а також загальнонаукові методи опису, пояснення та аналізу).* ***Наукова новизна та основні результати дослідження****. Лютневе повстання 1921 року було спричинене головним чином недалекоглядною та антинародною політикою вірменських більшовиків. Розчаруванням для народу стало те, що більшовики порушили умови Єреванської угоди від 2 грудня. Невиправдані масові арешти, насильство щодо інтелігенції та військових підняло хвилю народного невдоволення. Безглуздими були арешти членів колишнього уряду та їхніх прихильників, які й без того відмовились від політичної діяльності та намагалися емігрувати з країни. Після приходу до влади більшовиків почалося складання «розстрільних списків», а криваві розправи над представниками інтелігенції та військовими не залишали іншої альтернативи окрім повстання. Серед причин повстання далеко не останню роль відіграли арешти вірменських офіцерів. Зрештою, керовані маніакальним прагненням*

насильницького насадження світової робітничо-селянської революції більшовики самі спровокували повстання. Послідовно реалізована у Вірменії політика воєнного комунізму, що супроводжувалася безглуздим у своїй жорстокості насильством і проявами анархії, зробила життя народу, який виявився на межі злиднів, зовсім нестерпним. Непродумане застосування економічної політики, що раніше не виправдала себе в Росії, не мало жодних логічних пояснень. Іншою причиною повстання було ігнорування проблем вірменських біженців, а також зневага більшовиків до ідеї незалежності Вірменії. Вагоме значення для формування передумов повстання мали провокаційні прагнення більшовиків розв'язати громадянську війну. Вірменські більшовики були впевнені, що громадянська війна ще більше зміцнить їхню владу. Це також підштовхнуло народ до повстання. ***Перспективи дослідження.*** *Перспективним напрямком подальших досліджень проблеми є розкриття насильницького характеру радянської влади у Вірменії в 1920–1930-х рр., а також відкритої та підпільної антибільшовицької боротьби.* ***Практичне значення дослідження*** *визначається можливістю використання його результатів з метою обгрунтування тези про те, що в основі антибільшовицької та антирадянської політичної боротьби у Вірменії лежала ідея її державної незалежності. Історія продемонструвала, що незалежність «малих націй», наражаючись на політичні амбіції великих держав-імперій, потрапляє під серйозну загрозу. Тож для повсталого в 1921 р. вірменського народу пріоритетом було відновлення державної незалежності Вірменії. Наші висновки зберігають актуальність і для сучасної політичної ситуації у Вірменії, зокрема для зміцнення демократії в країні.*

Ключові слова: *Вірменія, більшовицькі арешти, Лютневе повстання, Комітет порятунку батьківщини, насильство.*

ABOUT THE CAUSES OF THE 1921 FEBRUARY ANTI-BOLCHEVIK UPRISING IN ARMENIA

Abstract*:* ***The aim of the article is*** *to show the real spontaneous and popular nature of the anti-Bolshevik uprising in Armenia in 1921.* ***Research methodology.*** *The author tried not to deviate from the principles of truth, objectivity and comprehensiveness of historical science. The historical and comparative methods, as well as general scientific methods of description, explanation and analysis, are the main ones in the research).* ***Scientific innovation and main research results.*** *The February Uprising of 1921 was caused mainly by the short-sighted and anti-people policy of the Armenian Bolsheviks. The Bolsheviks' violation of the terms of the Yerevan Agreement of 2nd December disappointed the people. Unjustified mass arrests and violence, especially on the part of the intelligentsia, and the military, caused by the "counter-revolution" raised a wave of popular discontent. Arrests of members of the former government and their supporters, who had already given up political activity and tried to emigrate from the country, seemed senseless. After the Bolsheviks came to power, the compilation of "shooting lists" began, and the bloody massacres of representatives of the intelligentsia and the military left no other alternative than rebellion. Arrests of Armenian officers played not the least role among the causes of the uprising. Driven by a maniacal desire to establish a world worker-peasant revolution, the Bolsheviks themselves provoked that uprising. The policy of military communism consistently implemented in Armenia, accompanied by senseless violence and manifestations of anarchy, made the life of the people on the verge of poverty, completely*

unbearable. The ill-conceived application of economic policy, which had previously failed to justify itself in Russia, had no logical explanation. Another reason for the uprising was the ignoring of the problems of the Armenian refugees, as well as the contempt of the Bolsheviks for the idea of Armenian independence. Provocative aspirations of the Bolsheviks to unleash a civil war were of great importance for the formation of the prerequisites for the uprising. The Armenian Bolsheviks were sure the civil war would further strengthen their power. This also pushed the people to revolt. ***Research perspectives****. A promising direction for further research into the problem is the disclosure of the violent nature of the Soviet government in Armenia in the 1920s and 1930s, as well as the open and underground anti-Bolshevik struggle.* ***The practical significance of this study*** *is the possibility of using its results to substantiate the thesis that the idea of its state independence was at the heart of the anti-Bolshevik and anti-Soviet political struggle in Armenia. History has shown that the independence of "small nations", exposed to the political ambitions of large states-empires, comes under serious threat. Therefore, for the Armenian people who rebelled in 1921, the priority was the restoration of the state independence of Armenia. Our conclusions remain relevant for the current political situation in Armenia and for strengthening democracy in the countryю*

Keywords: *Armenia, February Uprising, Bolshevik Arrests, Violence, Committee for the Salvation of the Homeland.*

Постановка проблеми. Основне завдання статті – показати народний характер антирадянського повстання, що розпочалося у Вірменії в лютому 1921 р., з'ясувати його справжні причини, виявити реальні мотиви розбіжностей у поглядах на ці події.

Історіографія питання. Вірменська історіографія, певною мірою, зверталася до нашої проблеми. У радянський період з ідеологічних причин інтерпретація Лютневого повстання 1921 р. була упереджено однобічною. Про цю подію говорили та писали радянські вірменські історики Ашот Ованісян (Հովհաննիսյան, 1926: 30), Лео (Լեո, 1925), Аршавір Акопян (Հակոբյան, 1948), Самвел Аліханян (Ալիխանյան, 1966) та інші. Попри викликані цензурою однобічні коментарі, багатою джерельною базою виділяється дослідження Галуста Галояна (Галоян, 1957). А працю Баграта Боряна через сміливі, нехарактерні для радянського періоду коментарі автора і взагалі можна вважати унікальною (Борьян, 1929).

Для всебічного вивчення та осягнення проблеми загалом виняткове значення мають праці істориків вірменської діаспори. З позицій прихильників партії АРФ Дашнакцутюн події лютого 1921 р. у Вірменії потрактовували Гарнік Гюзалян (Գիւզալեան, 1927), Грач Таснапетян (Տասնապետեան, 1988) та Рубіна Пірум'ян (Փիրումեան, 1997). Незважаючи на логічну партійну спрямованість, роботи цих авторів додають повнішого розуміння проблеми.

До переосмислення подій Лютневого повстання 1921 р. на нових методологічних засадах вдалися сучасні вірменські історики Галуст Галоян (Գալոյան, 1999), Грачик Симонян (Սիմոնյան, 1991) та Володимир Казахецян (Ղազախեցյան, 2006). Із погляду вивчення проблеми, що

цікавить нас, можна також виділити праці Арама Симоняна та Гамлета Геврогяна.

Виклад основного матеріалу дослідження. 2 грудня 1920 р. між представником РРФСР Леграном та представниками уряду Республіки Вірменія Дро та Амбарцумом Тертеряном було підписано Єреванську угоду. Вона передбачала передання влади в країні більшовикам. Угодою встановлювалися принципи передання влади, які загалом зводилися до такого: до скликання з'їзду рад влада тимчасово передавалася Військово-революційному комітету, у складі якого було 5 комуністів і 2 представники лівих дашнакцаканів; представники Дашнакцутюн та інших небільшовицьких соціалістичних партій не піддавалися репресіям за антикомуністичну діяльність; Радянська Росія гарантувала незалежність Радянської Вірменії (Сборник действующих договоров, 1922: 14–15). Проте вже за кілька місяців після радянізації Вірменії, у лютому 1921 р., у країні спалахнуло антибільшовицьке повстання. 18 лютого повстанці зайняли столицю республіки Єреван.

Одразу ж після встановлення контролю над Єреваном повстанціями було сформовано Комітет порятунку батьківщини на чолі із Симоном Врацяном. Комітет мав виконувати владні повноваження до формування уряду країни. У першому зверненні до народу, датованому 18 лютого, повсталі закликали до збереження порядку та неухильного виконання всіх постанов Комітету. На частині території Вірменії тимчасово було відновлено незалежність, що тривала півтора місяця. Уже 2 квітня 1921 р. більшовики за підтримки Радянської Росії увійшли до Єревану. Аби врятувати столицю від можливих руйнувань та уникнути кровопролиття, Комітет прийняв рішення здати Єреван без бою. Представники Комітету, вірні повсталим війська та багато цивільних переправилося до Зангезур, а звідти – до Ірану.

Причини Лютневого повстання 1921 р. різноманітні та багатогранні. Аналізуючи основні причини повстання, слід згадати, чого саме чекав народ Вірменії від нової влади і чому радянізація країни не зустріла опору. Останній прем'єр Вірменії періоду Першої Республіки та голова Комітету порятунку батьківщини С. Врацян, торкаючись причин суто мирного характеру радянізації Вірменії, підкреслював, що всі очікували відновлення економіки за допомогою Радянської Росії, гарантування безпеки кордонів, урегулювання відносин із сусідами, мирного життя (Վրացյան, 1993: 542). Радянізація, що фактично не зустріла опору, була відчайдушним кроком, зробленим під тиском загрозливої ситуації та зумовленим прагненням за допомогою Радянської Росії врятувати народ від небезпеки турецької окупації.

Активний учасник лютневого повстання, член Комітету порятунку батьківщини Каро Сасуні пише, що незважаючи на два з половиною роки незалежності, що передували радянізації, вірменські селяни, інтелігенція, армія були орієнтовані на Росію. Це зумовлювалося потребою фізичного

збереження країни і вірменського народу в умовах постійної турецької загрози. К. Сасуні з жалем зазначає, що в котрий раз вірменський народ опинився перед традиційним вибором меншого зла, намагаючись спертися на допомогу з півночі в надії позбутися постійної загрози фізичного винищення (Սասունի, 1925: 90). Як можна виснувати з оцінок колишніх членів Комітету з порятунку батьківщини, мирне передання влади більшовикам 2 грудня 1920 р. детерміновало прагнення встановити мир з турками, відновити внутрішню стабільність країни. Саме ці міркування лягли в основу проросійської орієнтації певної частини дашнакцаканів. Передбачалося, що радянізація допоможе усунути не лише загрозу фізичного винищення, а й відновить мирне співіснування із сусідами, поверне стабільність до країни, збереже незалежність.

Проте новопосталий більшовицький режим дуже скоро порушив Єреванську угоду. З перших днів після встановлення радянської влади в країні починає наростати невдоволення. За невиправданими надіями на відновлення втомленої від перманентних воєн батьківщини прийшло глибоке розчарування. Колишній прем'єр-міністр С. Врацян нераз безуспішно звертався до Касьяна, попереджаючи про можливі негативні наслідки політики нової влади. Відразу після приходу до влади більшовики порушили підписану ними ж угоду, а сама радянізація Вірменії через недалекоглядну політику нової влади породила глибоке розчарування. І це розчарування було настільки ж глибоким, як і багатогранним. Не останню роль у подіях, що призвели врешті до повстання, відіграли більшовицькі арешти. Діяч вірменського національного руху Гарегін Нждє наголошував, що ще задовго до радянізації Вірменії більшовики виношували плани розправ над представниками Дашнакцутюна, а підписання Єреванської угоди жодним чином на ці плани не вплинуло. Більшовицька газета «Червоний Авангард» відкрито погрожувала «винищити дашнакську контрреволюцію» (Կարմիր Ավանգարդ. Բաքու, 1920: 30 հոկտեմբերի). Г. Нждє, коментуючи подібні заклики, писав: «Ось він, той кривавий вирок, у разі виконання якого вірменський народ буде обезголовлений і помре духовно, – «винищити» Дашнакцутюн, тобто переважну частину вірменської інтелігенції та здатність до опору» [Նժդեհ, 1925: 84). Зрештою, розв'язаний більшовиками терор будучи проявом їхньої мстивості не мав нічого спільного з турботою про благоденство народу. «Жахливий», за словами Нжде, план полягав у тому, щоб на помсту за смерть кількох однопартійців, які відкрито діяли проти інтересів держави, винищити інтелігенцію цілої нації.

Більшовики попередньо склали список людей, які підлягали негайному арешту в перші години після встановлення радянської влади (Վիրաբյան, 2009: 107). Основним координатором і виконавцем арештів стала ЧК (рос. – «Чрезвычайная Комиссия»).

Першим із відомих політичних діячів, які зазнали арешту, став член ЦК Вірменської соціал-демократичної партії Бахші Ішханян. За його арештом

стався арешт командира 3-го вірменського добровольчого полку Амазаспа Срвандзтяна, мера Нор Баязета Вардана Африк'яна та інших знакових осіб. Спершу здавалося, що ці арешти – це окремі випадки. Проте нові репресії, зокрема арешт відомих дашнакських партійних і державних діячів, які намагалися залишити Вірменію, перейшовши до Грузії (серед них: Амазасп Оганджанян, Акоп Тер-Давтян, Арташес Чилінгарян, Корюн Газарян, Ваан Навасардян, Варос Бабаян, Аршалуйс Аствацатрян, доктор Акоп Мелікян, Григор Варшамян та інші) (Ղազախեցյան, 2006: 39), спричинив хвилю обурення. Найбільш принизливим був той факт, що частину заарештованих привезли до Єревана в кузові вантажівки, а іншу частину – погнали пішки (Վրացեան, 1923: 69).

Склалася ситуація за якої нова більшовицька влада Вірменії замість того, щоб почати вирішувати невідкладні проблеми країни, відразу ж розв'язала репресії проти своїх попередників – дашнакських урядовців та їхніх соратників. Зазначимо, що це відбувалося в умовах, коли останні збиралися залишити країну і не виявляли будь-якої антиурядової активності. Підписана угода для більшовиків нічого не означала. З перших днів радянізації в ЧК заговорили про потребу розстрілів. Арешти більшовики вважали необхідними для «викорінення контрреволюції та нейтралізації всіх шкідливих елементів» (Հայրենիք, 1931: 19 փետրուարի). Подібне «обґрунтування» також призвело до невдоволення серед населення Вірменії.

Невдоволення ще більше посилилося після того, як були розпущені чинні суди, а право судочинства передано революційному трибуналу (Ճակատամարտ, 1921: 5 մարտի). Кричущим абсурдом стало призначення народним комісаром юстиції Радянської Вірменії етнічного турка Сулеймана Нурі, який, як з'ясувалося в дні Лютневого повстання, був агентом кемалістів (Աշխատունի, 1925: 131).

Наймасовіша хвиля репресій проти «контрреволюціонерів» припала на січень 1921 р. Як свідчить К. Сасуні, загальна кількість заарештованих досягла 1,900 осіб (Սասունի, 1925: 101). Частиною розв'язаного більшовиками жахливого терору було переслідування представників вірменської інтелігенції. Прагматичний підхід деяких вірменських більшовиків, які стверджували, що інтелігенцію не повинні переслідувати, Г. Атарбеков вважав «схоластичною дискусією» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10: 13). Навіть голова ЦК Кавказького бюро РКП(б) С. Орджонікідзе в телеграмі А. Касьяну, надісланій з Баку 1 лютого 1921 р., закликав не перетворювати боротьбу з Дашнакцутюном на боротьбу з інтелігенцією, навіть якщо її представники в минулому були дашнаками (Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը, 1999: 17).

Проте, як писав Г. Нждє, більшовики продовжували свідомо переслідувати інтелігенцію, домагаючись її повного винищення (Նժդեհ, 1925: 84). Виходило, що вірменські більшовики розв'язали терор проти інтелігенції, керуючись прагненням «зміцнити» соціалістичну революцію в країні. Ми вважаємо, що саме цей крок мав найбільш негативні наслідки,

позначився на настроях народу та зіграв, поряд з іншими чинниками, вирішальне значення у формуванні передумов Лютневого повстання.

Розв'язаний більшовиками терор досягнув свого апогею в лютому 1921 р. Після масових арештів 9–10 лютого повстання фактично стало неминучим (Արշակունի, 1927: 45). 13 лютого в ЧК ухвалили рішення заарештовувати також «найближчих родичів усіх відомих маузеристів і дашнаків» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40: 78). Інакше кажучи, більшовики не лише не мали наміру зупинити маховик терору, що розкрутився, і пом'якшити невдоволення, що зріло серед народу, але й прагнули того, аби переслідування стали ще масштабнішими. За оцінками діячів суспільно-політичної думки вірменської діаспори, саме лютнева хвиля репресій, арештів і розстрілів стала приводом для повстання.

Зазначимо, що найтяжче вірмени сприйняли арешти та розправи над інтелігенцією, тим більше, що всі ці каральні заходи обгрунтовувалися потребою нейтралізувати «контрреволюційні» елементи. Представники інтелігенції і військової еліти опинившись у в'язницях, були або розстріляні, або зарубані, що переповнило чашу терпіння народу. Відтак Лютневе повстання стало неминучим.

Не останніми серед причин повстання були й насильницькі конфіскації, що їх практикувала нова влада. Серед іншого конфіскації здійснювалися під приводом допомоги Червоній армії. ЦК Компартії Вірменії змушувало населення доставляти призначене для армії продовольство власним тяглом (Կոմունիստ, 1920: 14 դեկտեմբերի).

Вірменські комуністи, не маючи власної програми розвитку держави, копіювали досвід російських більшовиків. Чи не найяскравішим проявом такого «досвіду» була політика воєнного комунізму. Незважаючи на те, що ця політика не виправдала себе в Росії, місцеві комуністи вирішили впроваджувати її в життя у Вірменії. За безпосередньої участі Народного комісаріату продовольства, місцевих ревкомів та армії в селах почалися конфіскації продовольства «для армії».

Задля справедливості слід зазначити, що в питанні імплементації політики воєнного комунізму серед вірменських більшовиків були розбіжності. Так, голова Вірменревкому Саргіс Касьян виступав проти реалізації у Вірменії економічної моделі, що провалилася в Росії (Կասյան, 1967: 185).

Тим не менш, незважаючи на згадані розбіжності, вірменські більшовики, відразу ж після приходу до влади, почали ревно втілювати в життя політику воєнного комунізму. Конфіскації здійснювалися найжорсткішими методами, що не враховували ні особливостей країни ні специфіки менталітету вірмен. Більше того, під приводом конфіскацій «для армії» часто людей просто грабували.

Зважаючи на конфіскації, що супроводжували радянізацію Вірменії, член Комітету з порятунку батьківщини Акоп Іразек писав, що розв'язане Вірменревкомом насильство було безпрецедентним. Більшовики намагалися змінити адміністративний уклад через насильство, не

враховуючи, що всі революції та повстання були безпосереднім його наслідком (Իրազեկ, 1950: 307). А. Іразек підкреслював, що конфіскації, які розпочалися з перших днів влади більшовиків, згодом стали звичайним явищем, а головним об'єктом вилучення було продовольство, що його забирали в селян (Սասունի, 1925: 99).

Характерно, що методи конфіскації поступово «вдосконалювалися», стаючи все більш абсурдними. С. Врацян зазначає, що в селах ревкоми вимагали не лише овець, корів і курей, але й олію, сир та яйця. Мешканців сіл поблизу озера Севан зобов'язали постачати більшовикам рибу. Найабсурднішими були зобов'язання щодо постачання впольованої дичини. Так, на село Джрвеж наклали данину куріпками (Սասունի, 1925: 99).

У цьому контексті цікавими є коментарі історика-комуніста Баграта Бор'яна. Бор'ян – один із тих рідкісних радянських істориків, які приблизно через десять років після повстання наважилися заговорити про справжні його причини, згадуючи, зокрема, і конфіскації (Борьян, 1929: 126). Характерно, що антинародний характер цих дій більшовицької влади визнавався навіть радянським істориком.

Ще дивнішою політика конфіскацій є з урахуванням того, що конфісковані продукти здебільшого вивозили з Вірменії, тоді як у країні гостро відчувався дефіцит продовольства. Це робили з наївною метою показати народу Азербайджану та Росії, що між трьома соціалістичними республіками налагоджено стабільний товарообіг. Серед іншого, вірменські більшовики намагалися в такий спосіб довести російській більшовицькій верхівці, що вони є ревними комуністами.

Можна стверджувати, що хаотичне застосування у Вірменії, і без того економічно ослабленої через нескінченні війни, політики конфіскацій, що не виправдала себе в Росії, було, як мінімум, недалекоглядним. Тим більше, що обґрунтування застосування конфіскацій, якщо такі й були, не витримувало жодної критики. Спроби реалізувати в складних соціально-економічних умовах у Вірменії політику воєнного комунізму не пройшли без наслідків і фактично стали однією з основних причин повстання.

Іншою вагомою причиною повстання було ставлення більшовицької влади до вірменських офіцерів та армії загалом. Відразу після приходу до влади більшовики вирішили вислати з країни усіх офіцерів, обезголовивши таким чином вірменську армію. Ідея вислати вірменських офіцерів до Росії, замінивши їх на росіян, належала Леву Троцькому (Геноцид армян, 2005: 337). Репресії стосовно вірменських офіцерів розпочалися відразу ж після радянізації країни. Арешти та вислання були організовані владою РРСФР за безпосередньої участі 11-ої армії більшовиків і влади Радянської Вірменії. Нарком у військових справах радянського уряду Вірменії Авіс Нуріджанян обгрунтовував переслідування офіцерів вірменської армії тим, що подібне відбувалося в РРФСР раніше (Կոմունիստ, 1921: 29 յունուարի).

З метою розширення масштабів репресій проти вірменської армії (і не лише армії) більшовики вирішили вислати з країни члена попереднього уряду командувача армії Дро (Драстамата Канаяна). Цей крок обурив вірменську громадськість (Յառաջ, 1929: 22 փետրուարի). Проте радянській владі за всяку ціну треба було позбутися Дро з тієї причини, що сама присутність його у Вірменії була чинником, що стримував запущений більшовиками маховик репресій. Понад це, присутність у Вірменії Дро сприймалася військовими як запорука недоторканності вірменської армії.

Вислявши Драстамата Канаяна з країни, більшовики негайно розв'язали репресії в армії, що була єдиною запорукою безпеки держави. Попри те, що розправи над військовими та спроби знищити армію розбурхали вірменську громадськість, заарештованих офіцерів було депортовано до Азербайджану та Росії (Հայրենիք, 1931: 19 փետրուարի).

Отже, на тлі масових арештів і вислання вірменських офіцерів невдоволення народу, що поступово наростало, досягло свого піку. Репресії проти вірменських військових, які ціною свого життя відстоювали незалежність батьківщини, фактично стали останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння. У своєму необачному прагненні до насильницького насадження робітничо-селянської революції вірменські більшовики власноруч спровокували лютневе повстання.

Головними ініціаторами арештів вищих офіцерів вірменської армії С. Врацян вважав Г. Атарбекова та А. Нуріджаняна (Վրացեան, 1924: 87). Вірменський офіцер Акоп Мармандян, який опинився в еміграції, відзначав, що після репресій, яких зазнала вірменська армія, гнів народу став «безпрецедентним», особливо на тлі того, що заарештованих вірменських офіцерів обеззброювали, і в супроводі російського конвою «гнали до станції Акстафа, а звідти до Баку, Ростова, Рязані, Архангельська» (Մարմանդեան, 1934: 103).

Стосовно ж сприйняття вірменськими більшовиками впроваджуваної ж ними політики, то тут варто згадати А. Мравяна, який зазначав, що арешти та вислання вірменських офіцерів були зумовлені абсолютною неготовністю більшовиків до безкомпромісної боротьби з дашнаками, а політика більшовицького ЦК останніх кількох місяців викликала невдоволення серед народу (Ղազախեցյան, 2006: 31). Як бачимо, деякі вірменські більшовики все ж визнавали недалекоглядність політики нової влади.

Відтак можемо стверджувати, що серед розмаїття причин лютневого повстання вкрай негативно сприйнятих вірменським суспільством, були більшовицькі репресії проти військових. Це незадоволення акумулювавшись, зрештою загострилося та вилилося в повстання.

В умовах терору, що набирав обертів, про свободу слова і преси не могло бути й мови. С. Врацян зазначає, що «на всій території Вірменії більше не було ні громадського життя, ні свободи думок» (Վրացեան, 1924: 85). Пише він і про накладені на пресу обмеження: «Вірменська преса була

представлена газетами «Комуніст», «Селянин-бідняк» та «Червоний робітник», які клеїли на стіни та які не містили нічого окрім прокльонів на адресу дашнаків і пафосних комуністичних статей» (Վրացեան, 1924: 85).

Серед причин лютневого повстання варто згадати негативне ставлення більшовиків до базових національних питань. Як влучно зазначав Г. Нждє, заперечуючи націю і національне, більшовики «прагнули сформувати у Вірменії «нового» вірменина – без віри, сім'ї, без батьківщини» (Նժդեհ, 1937: 63). Надзвичайно гостро поставала проблема біженців із Західної Вірменії та питання, пов'язані з цією вірменською етнічною територією загалом.

Більшовицька преса фактично відкрито кидала виклик вірменській інтелігенції, національним сподіванням вірменського народу, а Західну Вірменію сприймала суто в соціальній та економічній площині. Так, ідею «Об'єднаної Вірменії" більшовицька преса вважала вигадкою, придуманою спеціально для того, аби «посварити вірменський та турецький робітничий клас». Логічно припустити, що такі публікації «Комуніста» та інших радянських газет не лише не відображали настроїв народу, але часто мали провокаційний характер.

Замість вирішення нагальних проблем великої кількості біженців, нова влада почала закликати їх до війни з «дашнаками», «поневолювачами» та іншими «контрреволюційними елементами». За тезами більшовицької преси: тільки після того, як робітничо-селянська революція переможе, становище біженців покращиться (Կոմունիստ, 1921, 8 փետրվարի). Біженців із Західної Вірменії більшовики прямо штовхали до громадянської війни: «Інтереси біженців вимагають, щоб вони брали активну участь у поширенні та зміцненні революції – як на фронтах громадянської війни, так і в ході комуністичної творчої праці» (Կոմունիստ, 1921, 8 փետրվարի). Замість того, щоб зробити хоч якісь кроки для вирішення проблем вірмен, що залишилися без даху над головою, місцеві більшовики стали закликати їх до класової боротьби.

Крім ігнорування проблем біженців, вірменські більшовики відкрито виступали проти ідеї незалежної Вірменії як такої. Спроби відмовитися від ідеї незалежності стали ще однією великою помилкою нової влади. Як було зазначено вище, підписуючи Єреванську угоду, більшовики зобов'язалися зберегти незалежність Вірменії. Для народу, який досяг незалежності і пізнав смак свободи, заперечення самої ідеї незалежності було неприйнятним. Навпаки, усі верстви вірменського суспільства очікували від більшовиків кроків, спрямованих на зміцнення незалежності.

Поряд з ідеєю незалежності більшовики проголосили «буржуазними вигадками» решту національних цінностей. «Нація, батьківщина, демократія, свобода, рівність – усі ці ідеї було оголошено контрреволюційними. Вірменська мова зникла з усіх державних установ», – писав учасник лютневого повстання Армен Севан (Սեւան, 1936: 92). У своєму прагненні зміцнити власну владу та стати частиною світової

революції вірменські більшовики ступили на шлях послідовного заперечення національних цінностей. Ця політика виявилася згубною і була вкрай негативно сприйнята народом.

Не останніми серед причин повстання були й провокації з боку більшовиків. Чудово розуміючи, що у Вірменії вони не користуються підтримкою більшості народу, проте намагаючись зміцнити та «застабілізувати» свою владу, комуністи вдалися до насильства, що загрожувало перерости в громадянську війну. По суті, жорстокість більшовиків та створена ними атмосфера терору й насильства мали одну мету – спровокувати народ на повстання. Більшовики вважали, що влада, досягнута за допомогою громадянської війни, буде набагато сильнішою (Սեւան, 1936: 92).

Прагнення розв'язати громадянську війну було притаманне більшовикам від початку. Так, члени Вірменревкому Саргіс Касьян та Авіс Нуріджанян висловлювали своє невдоволення Леграну через те, що він домовився з дашнаками і влада перейшла до більшовиків без війни (Վրացեան, 1923: 67-68). Зважаючи на це можна дійти висновку, що для вірменських більшовиків на краще було прийти до влади за допомогою громадянської війни, тоді як влада, отримана мирним шляхом, здавалася їм неповноцінною. Громадянську війну вони вважали важливою і з погляду зміцнення революції. Багато більшовиків «не спромоглися зрозуміти суть соціалістичної революції. Вони не розуміли мету та природу Жовтневого перевороту, не мали навіть приблизного уявлення про диктатуру робітничого класу та будь-яку форму державного управління. Не розуміли природи соціалістичного вчення» (Արշակունի, 1927: 42). Вірменські більшовики, самі не усвідомивши основної мети соціалістичної революції, тим не менше, намагалися встановити в країні соціалістичний лад, а сама революція мислилась ними не інакше як громадянська війна.

Окремі спроби не допустити братовбивчої бійні все ж робилися, проте вірменські більшовики послідовно наполягали на потребі у громадянській війні. Громадянська війна була для них саме потребою. Вони вважали, що «у Вірменії має пролитися кров буржуазії, щоб радянська влада зміцніла. Й справді, на кожному скликаному мітингу, у кожній статті кожного номера «Комуніста» переважала одна єдина думка – треба громадянська війна» (Դրօշակ, 1926: 39). З огляду на це не можемо не погодитися з представниками суспільно-політичної думки вірменської діаспори, які стверджували, що в основі більшовицької пропаганди лежали прагнення спровокувати у Вірменії ромадянські зіткнення.

Підбиваючи підсумки аналізу основних причин Лютневого антибільшовицького повстання 1921 р. у Вірменії, слід зазначити, що хвиля народного невдоволення, що піднялася майже відразу після передання влади більшовикам 2 грудня 1920 р., мала під собою більш ніж вагомі підстави. Недалекоглядна та дилетантська політика вірменських більшовиків за короткий термін встигла проявитися у всіх сферах життя країни.

Висновки. Лютневе антибільшовицьке повстання 1921 р. загалом було зумовлене недалекоглядною та антинародною політикою вірменських більшовиків. Той факт, що більшовики порушили підписану ними 2 грудня 1921 р. Єреванську угоду, спричинив глибоке розчарування в суспільстві. Одразу після приходу до влади у Вірменії більшовики не дотрималися своїх обіцянок. Їхнім першим серйозним «упущенням» став арешт членів колишнього уряду. Масові ж арешти і терор, розв'язаний проти так званих «контрреволюціонерів», інтелігенції та військових, трансформували розчарування у хвилю невдоволення. Арешт колишніх керівників республіки та їхніх соратників, які залишали Вірменію та не чинили жодних антиурядових кроків, був безглуздим актом насильства. Не менш жахливим було й складання більшовиками розстрільних списків відразу ж після їх приходу до влади. Складалося враження, що фізичне існування вірменського народу для більшовиків не мало жодного значення. У Вірменії всі, хто не належав до більшовиків чи їхніх прихильників, боялися смерті та заслання. Криваві розправи над заарештованими військовими та інтелігенцією не залишили народу іншої альтернативи окрім повстання.

У переліку причин повстання далеко не останніми були арешти вірменських офіцерів. Вірменський народ не міг і не став терпіти нелюдське ставлення більшовиків до своїх військових. Спонукувані маніакальним прагненням насильницького насадження робітничо-селянської революції, більшовики власноруч спровокували повстання.

Послідовно реалізована у Вірменії політика воєнного комунізму, що супроводжувалася безглуздим у своїй жорстокості насильством і проявами анархії, зробила існування народу, який виявився на межі злиднів, зовсім нестерпним. При цьому, необдумане впровадження економічної політики, що не виправдала себе в Росії, не мало жодних логічних пояснень.

Однією з головних причин повстання було ігнорування проблем біженців із Західної Вірменії, а також зневага більшовиків до ідеї незалежності Вірменії. Не менш важливими в переліку причин повстання були різкі обмеження свободи слова та друку з боку більшовиків.

Вагомий внесок у формування передумов повстання зробили й провокаційні прагнення більшовиків розв'язати громадянську війну. Вірменські більшовики були впевнені, що громадянська війна ще більше зміцнить їхню владу. Для більшовиків було краще отримати владу шляхом громадянської війни, адже це було «важливо» з погляду поглиблення робітничо-селянської революції. Більшовицький уряд Вірменії намагався штучно спровокувати «революційну ситуацію», а соціалістичну революцію уявляли не інакше як громадянську війну. Для задоволення власних хворобливих «революційних» амбіцій вони не пошкодували сил, щоб пролити кров своїх «противників». Незважаючи на заклики протилежної сторони, більшовики не лише не зробили кроків, щоб уникнути громадянської війни, а й зробили розпалювання подібних провокацій одним із головних напрямів своєї пропаганди. Подібні провокації також підштовхнули народ до повстання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Борьян Б. *Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. 2.* Москва-Ленинград: Госиздат, 1929. 434 с.

2. Галоян Г. *Борьба за Советскую власть в Армении*. Москва, Госиздат, 1957. 256 с.

3. *Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарии*. Сост. и отв. Ред. Ю. Г. Барсегов. Т. 2. Ч. 2, Москва: Гардарики, 2005. 608 с.

4. *Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами*. 1922. Вып. 3(79). С. 14-15.

5. Ալիխանյան Ս. *Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.).* Երևան: Հայաստան, 1966. 413. [Аліханян С. Роль Радянської Росії у визволенні вірменського народу (1917-1921). Єреван, 1966. 413 с.].

6. Աշխատունի Զ. Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից. *Հայրենիք.* 1925. *Յուլիս.* [Ашхатуні З. Епізоди нашої боротьби за свободу. Айренік. Бостон. 1925. Липень].

7. Արշակունի Ա. Փետրուարի ապստամբութիւնը. *Հայրենիք*. 1927. Փետրուար [Аршакуні А. Лютневе повстання. Айреник, Бостон. 1927. Лютий].

8. Գալոյան Գ. *Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.* Երևան, 1999. 540. [Галоян Г. Вірменія і великі держави в 1917-1923 рр. Єреван, Гітутюн, 1999. 540 с.].

9. Գիւզալեան Գ. *Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը.* Փարիզ: հրատ. Հ.Յ. Դաշնակցութեան, 1927. 157. [Гюзлян Г. Розвиток вірменської політичної думки та А. Р. Ф. Дашнакцутюн, Париж: Вид-во АРФ Дашнакцутюн, 1927. 157 с.].

10. *Դրօշակ.* Փարիզ. 1926. № 2 [Дрошак. Париж. 1926. № 2].

11. Իրազեկ. *Փետրուար 18, Յուշամատեան Հ.Յ.Դաշնակցութեան (1890-1950)* (կազմ.՝ Ս. Վրացեան), Բոստոն: Հայրենիք, 1950. 636. [Іразек. 18 лютого. Спогади АРФ Дашнакцутюн (1890-1950); укл. С. Врацян. Бостон: Айреник, 1950. 636 с.].

12. Լեո. *Անցեալից. Յուշեր, թղթեր, դիտումներ.* Թիֆլիս: Խորհրդային Կովկաս, 1925. 482 с. [Лео. З минулого: Спогади, документи, огляди. Тифліс: Радянський Кавказ, 1925. 482 с.].

13. Կասյան Ս. *Ընտիր երկեր,* Երևան: Հայաստան, 1967 [Касьян С. Вибрані твори. Єреван: Айастан, 1967].

14. *Կարմիր Ավանգարդ*, 1920. Բաքու, 30 հոկտեմբերի [Кармір авангард. Баку, 1920, 30 жовтня].

15. *Կոմունիստ*. Երևան. 1920. 14 դեկտեմբերի [Комуніст. Єреван. 1920. 14 грудня].

16. Կոմունիստ. Երևան. 1921. 29 յունուարի [Комуніст. Єреван. 1921. 29 січня].

17. Կոմունիստ. Երևան. 1921. 8 փետրվարի [Комуніст. Єреван. 1921. 8 лютого].

18. Հովհաննիսյան Ա. *Համազգային կրիզիսը*. Ցերեվան: Պետհրատ, 1926. 30 [Ованнісян А. Загальнонаціональна криза. Єреван: Держвидав, 1926. 30 с.]

19. Հակոբյան Ա., 1948. *Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921թ.* Երևան, ԵՊՀ հրատ, 1948. 113 [Акопян А., 1948. Громадянська війна у Вірменії в 1921 році. Єреван: Вид-во Єреванського держ. ун-ту, 1948. 113 с.]

20. *Հայրենիք*. Բոստոն. 1931. 19 փետրուարի [Айренік. Бостон. 1931. 19 лютого].

21. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40 [Національний архів Вірменії. Ф. 114. Оп. 2. Спр. 40].

22. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1438, ց. 1, գ. 10 [Національний архів Вірменії. Ф. 1438. Оп. 1. Спр. 10].

23. *Հ. Յ. Դաշնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)*, Պատ. խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան. Երևան: Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյի, 1999 [АРФ Дашнакцутюн та радянська влада (Збірник документів та матеріалів); відп. ред. та укладач В. Казахецян. Єреван: Вид. Бюро АРФ Дашнакцутюн, 1999].

24. Ղազախեցյան Վ. *Հայաստանը 1920-1940 թթ.*, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 2006. 564 [Газахецян В. Вірменія в 1920-1940 рр. Єреван: Інститут історії, 2006. 564 с.].

25. Ղազախեցյան Վ. Հայ սպաների աքսորը 1920-1921թթ., *Բան¬բեր Հայաստանի արխիվների.* 2003. № 2. 32-51 [Газахецян В. Заслання вірменських офіцерів у 1920-1921 рр. Вісник архівів Вірменії. Єреван. 2003. № 2, С. 32-51].

26. *Ճակատամարտ.* Կ. Պոլիս. 1921. 5 մարտի [Чакатамарт. Константинополь, 1921, 5 березня].

27. Մարմանդեան Յ. Հայ սպաների աքսորը (մի էջ հայ սպայի յուշերից). *Հայրենիք.* 1934. Օգոստոս [Мармандян А. Заслання вірменських офіцерів (зі спогадів одного вірменського офіцера). Айренік. 1934. Серпень].

28. *Յառաջ*. Փարիզ. 1929. 22 փետրուարի [Арач. Париж. 1929. 22 лютого].

29. Նժդեհ Գ. Ազատ Սիւնիք, *Հայրենիք*.1925. Յուլիս [Ждє Г., 1925. Вільний Сюнік. Айренік. 1925. Липень].

30. Նժդեհ Գ. Իմ պատասխանը.Սոֆիա, 1937. 103 [Ждє Г. Моя відповідь. Софія, 1937. 103 с.].

31. Սասունի Կ. Փետրուարեան ապստամբութիւնը. *Հայրենիք*. Բոստոն. 1925. Հոկտեմբեր [Сасуни К. Лютневе повстання. Айреник. Бостон. 1925. Жовтень].

32. Սիմոնյան Հ. *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից*. Երևան: Հայաստան, 1991. 630 [Симонян Г., 1991. З історії турецько-вірменських відносин. Єреван: Айастан, 630 с.].

33. Սեւան Ա. Փետրւար 18-ի յեղափոխութիւնը. *Վէմ.* Փարիզ. 1936. № 1 [Севан А., 1936. Революція 18-го лютого. Вем. Париж. 1936. № 1].

34. Վիրաբյան Ա. Հ. Օհանջանյանի կառավարության անդամների ձերբակալման մասին. Բանբեր Հայաստանի Արխիվների. 2009. № 1 [Вірабян А. Про арешт членів уряду А. Оганджаняна. Вісник архівів Вірменії. 2009. № 1].

35. Վրացյան Ս. *Հայաստանի Հանրապետություն.* Երևան: Հայաստան, 1993 [Врацян С. Республіка Вірменія, Єреван: Айастан, 1993].

36. Վրացեան Ս. Յուշեր մօտիկ անցեալից. *Հայրենիք,* Բոստոն. 1923. Դեկտեմբեր [Врацян С. Спогади з недавнього минулого. Айренік, Бостон. 1923. Грудень].

37. Վրացեան Ս. Յուշեր մօտիկ անցեալից. *Հայրենիք*, Բոստոն. 1924. Յունուար [Врацян С. Спогади з недавнього минулого. Айренік, Бостон. 1924. Січень].

38. Տասնապետեան Հ. *Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհ. Ժողովը (1890-1924)*, Աթէնք, հրատ. Հ.Յ. Դաշնակցութեան, 1988, 259 [Таснапетян Г. АРФ Дашнакцутюн від свого заснування до X Генеральної Асамблеї (1890-1924). Афіни: Вид-во АРФ Дашнакцутюн, 1988. 259 с.].

39. Փիրումեան Ռ. *Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ յարաբերութիւն¬ների ոլորտում (1917-1921)*. Երեւան, ԵՊՀ հրատ, 1997. 421 [Пірум'ян Р. Вірменія у сфері відносин АРФД та большевиків (1917-1921). Єреван: Вид-во Єреванського держ. ун-ту, 1997. 421 с.].

REFERENCES

Alikhanyan, S., 1966. *Sovetakan Rusastani dere hay zhoghovrdi azatagrman gortsum (1917-1921 tt.)* [The role of Soviet Russia in the liberation of the Armenian people (1917-1921)] Yerevan, Hayastan [in Armenian].

Arach, 1929. [Forward] Paris, 22 February. [in Armenian].

Arshakuni, A., 1927. *Petruarian apstambutyune* [The February Uprising] *Hairenik*, Boston, February, 41-51. [in Armenian].

Ashkhatuni, Z., 1925. *Druagner mer azatutian pajqaric* [Episodes from Our struggle for Freedom] *Hairenik*, Boston, July, 125-136] [in Armenian].

Barsegov, G. (Ed.), 2005. *Genotsid armyan: otvetstvennost' Turtsii i obyazatel'stvo mirovogo soobshchestva. Dokumenty i kommentarii Vol. 2. Part 2*. Moskva: Gardariki. [in Russian].

Boryan, B., 1929. *Armenija, mezhdunarodnaja diplomatija i SSSR* [Armenia, international diplomacy and the USSR] Vol. 2. Moskva-Leningrad: Gosizdat. [in Russian].

Chakatamart, 1921 [Battle] Constantinople, 5 marti. [in Armenian].

Communist, 1920 [Communist] Yerevan, 14 dektemberi. [in Armenian].

Communist, 1921 [Communist] Yerevan, 29 hunuari. [in Armenian].

Communist, 1921 [Communist] Yerevan8 petrvari. [in Armenian]

Droshak, 1926 [Flag] Paris, 2. [in Armenian].

Galoyan, G., 1957. *Bor'ba za Sovetskuju vlast' v Armenii* [Struggle for Soviet power in Armenia Moskva, Gosizdat. [in Russian].

Galoyan, G., 1999. *Hayastane ev mets terutyunnere 1917-1921 tt.* [Armenia and the Great Powers in 1917-1923] Yerevan. [in Armenian].

Ghazakhetsyan, V., 2006. *Hayastane 1920-1940 tt.* [Armenia in 1920-1940] Yerevan, Institute of History. [in Armenian].

Ghazakhestyan, V. N. (Ed.), 1999. *Dashnaktcutyune ev khorhrdayin ishkhanutyune (pastatghteri ev nyuteri zhoghovatsu)* [ARF Dashnaktsutyun and the Soviet Authorities (Collection of Documents and Materials)] Yerevan, ARF Bureau Press. [in Armenian].

Ghazaghetsyan, V., 2003. Hay spaneri aqsore 1920-1921 tt. [The expulsion of Armenian officers in 1920-1921] *Banber Hayastani Arkhivneri* [Bulletin of the Archives of Armenia], 2, 32-51. [in Armenian].

Gyuzalyan, G., 1927. *Hay qaxaqakahn mitqe ev H.Y. Dashnaktsutyune* [The development of Armenian political thought and A. R. F. Dashnaktsutyun]. Pariz, hrat. HY Dashnaktsutyan. [in Armenian].

Hairenik, 1931 [Homeland] Boston, 19 petrvari. [in Armenian].

Hakobyan, A., 1948. *K'aghak'ats'iakan krrivnery Hayastanum 1921t'.* [Civil Wars in Armenia in 1921]. Yerevan, YePH hrat. [in Armenian].

Hayastani azgayin arkhiv [National Archives of Armenia] f. 114, c. 2, g. 40, 2. 78 [in Armenian].

Hayastani azgayin arkhiv [National Archives of Armenia] f. 1438, c. 1, g. 10, t. 13. [in Armenian].

Hovhannisyan, A., 1925. *Hamazgajin krizise* [The national crisis]. Yerevan, Pethrat. [in Armenian].

Irazek, (Comp.), 1950. *Petruar 18, Hushamatian H. Y. Dashnaktsutian (1890-1950)* [February 18 Memory Book of ARF Dashnaktsutyun (1890-1950)], Boston, Hairenik Press, 302-326. [in Armenian].

Karmir Avangard, 1920. [Red Vanguard]. Baku, 30 hoktemberi [in Armenian].

Kasyan, S., 1967. *Entir yerker* [Selected works]. Yerevan, Hayastan. [in Armenian].

Leo, 1925. *Antsialits: Husher, tghter, ditumner* [From the Past. Memoirs, papers, observations] Tiflis, Khorhrdayin Kovkas. [in Armenian].

Marmandyan, H., 1934. *Hay spaneri aqsore (mi ej hay spayi husherits)* [The expulsion of Armenian officers (an episode from the memoirs of an Armenian officer)]. Hayrenik, ogostos, 102-115. [in Armenian].

Nzhdeh, G., 1937. *Im Pataskhane* [My Answer: The Tragedy of Armenia, as Outlined in Turkish-Bolshevik Documents]. Sofia, P. Palegjian Printing House. [in Armenian]

Nzhdeh, G., 1925. *Azat Syunik* [Free Syunik], Hayrenik, Boston, hulis, 75-86. [in Armenian].

Pirumyan, R., 1997. *Hayastane HYD-Bolshevik haraberutyunneri volortum (1917-1921)* [Armenia in the Sphere of ARF-Bolshevik Relations (1917-1921)], Yerevan, YPH hrat. [in Armenian].

Sasuni, K., 1925. *Petruaryan apstambutyune* [The February uprising] Hayrenik, Boston, hoktember, 86-102. [in Armenian].

Sbornik dejstvujushhih dogovorov, soglashenij i konvencij, zakljuchennyh RSFSR s inostrannymi gosudarstvami, 1922. [Collection of existing treaties, agreements and conventions concluded by the RSFSR with foreign states]. Vol. 3, Moskva, 79, 14-15. [in Russian].

Sevan, A., 1936. *Petrvar 18-I hexapokhutyune* [The Revolution of February 18] Vem, Pariz, 1, 87-104. [in Armenian].

Simonyan, H., 1991. *Turk-haykakan haraberutyunneri patmutyunits* [From the history of Turkish-Armenian relations] Yerevan, Hayastan. [in Armenian].

Tasnapetyan, H., 1988. *H.Y. Dashnaktsutyune ir kazmutenen minchev ZH Endh. Zhoghov (1890-1924)* [ARF Dashnaktsutyun from its foundation until the 10th General Assembly (1890-1924), Atenq, hrat. HY Dashnaktsutyan. [in Armenian].

Virabyan, A. H., 2009. *Ohanjanyani karavarutyan andamneri dzerbakalman masin* [On the arrest of members of H. Ohanjanyan's government] *Banber Hayastani Arkhivneri* [Bulletin of the Archives of Armenia], Yerevan, 1, 107-110. [in Armenian].

Vratsyan, S., 1993. *Hayastani Hanrapetutyun* [Republic of Armenia] Yerevan, Hayastan. [in Armenian].

Vratsyan, S., 1923. *Husher motik antsyalits* [Pages from the recent past] Hairenik, Boston, dektember, 66-75. [in Armenian].

Vratsyan, S., 1924. *Husher motik antsyalits* [Pages from the recent past] Hairenik, Boston, hunuar, 83-90. [in Armenian].

Надійшла до редколегії | Received 16.01.2024
Прорецензована | Reviewed 30.03.2024
Рекомендована до друку | Accepted 27.06.2024